

O'RTA ASRLARDA TOPONIMIKA FANINING RIVOJLANISHI

Ergasheva Madina

*Qo'qon davlat pedagogika institute Tabiiy fanlar fakulteti Geografiya va
Iqtisodiy Bilim Asoslari yo'nalishi 3-kurs talabasi*

***Annotatsiya.** Ushbu tezisdagi toponimika fanining paydo bo'lishi va taraqqiyoti, toponimika fani rivojlanishiga hissa qo'shgan jahonning va yurtimizning ko'zga ko'ringan olimlari haqida ma'lumotlar berilgan. Yurtimiz hududidagi toponimlar va ularning tarixiy qiymati, ajdodlar tilida yaratilgan tarixiy toponimlarning o'ziga xos ma'lum shaklda ifodalaniib. muayyan ma'noni anglatishi, geografik hududning tabiiy xususiyatlari, o'lkamiz toponimlarida tub aholining tili va m a'naviyati ma'lum darajada o'z aksini topganligi. shu boisdan har bir toponimning etimonimi, ya'ni ma'nosini aniqlash, ko'p jihatdan uning asliy shakli va birikmalarini to'g'ri belgilab olishga bog'liqligi. toponim ika manbashunosligida o'rta asrlarda yaratilgan qo'lyozma asarlar va tarixiy hujjatlam ing ilmiy ahamiyati beqiyosligi kabi masalalar ahamiyati haqida xulosalar yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** XIX asr. Toponimika. tarixiy toponimlar. Yevropa. O'zbekiston*

XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan, kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Toponimika fani dastlab Yevropada paydo bo'ldi va asta-sekinlik bilan taraqqiy etib, boshqa hududlarga ham tarqala boshladi. Sobiq Ittifoq davrida toponimik tadqiqotlar rivojlandi. Uning ta'sirida O'zbekistonda ham toponimika fani rivojlana boshladi. XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi. geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar

tashkil etildi. Masalan, Angliyada 1923-yilda dunyoda birinchilardan bo'lib mamlakatdagi barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun "Toponimika jamiyati" tuzildi. Keyinchalik, G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Pol'sha va boshqa mamlakatlarda ham huddi shunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bo'lgan edi. Sobiq Ittifoq davrida V.V. Bartol'd, M.S. Andreyev, S. P. Tolstov, Ya.G'.G'ulomov, B.A. Ahmedov, A.R. Muhammadjonov, M. Masson, O.D. Chexovich, A.A. Semenov, O.A. Suhareva kabi olimlarning tarixiy-geografik asarlaridan O'zbekiston toponimlarining ma'nosi va kelib chiqishi haqida talay materiallarni uchratish mumkin. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda toponimika fanining va geografik atamashunoslikning rivojlanishida professor H. H. Hasanov, tilshunos toponimistlardan professorlar - T. Nafasov, Z. D. o'simov, dotsent N. Oxunovlarning xizmatlari katta bo'ldi. Respublika joy nomlarining kelib chiqishi tarixini va millat, qabila, elat, urug'-aymoq nomlarining kelib chiqish tarixini (etnogenezi) hamda geografiyaga oid atamalarni o'rganishda Ya. G'. G'ulomov, R. N. Nabiyev, A. R. Muhammadjonov, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, O'zbekistonda birinchi toponimik kartoteka tuzishda ishtirok etgan H. T. Zarifov, etnograflar - E. Fozilov M. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, R. Qo'ng'irov, geograflar - H. H. Hasanov, S. Qoravev kabilarning ishlari diqqatga sazovordir. Sovet davlati parchalanib ketgandan keyin joy nomlari milliy qadriyat qatlamlaridan biri sifatida qaralib. mustaqil toponimik siyosat yurguzila boshlandi. xalq tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan shahar va qishloqlar, ko'chalar va boshqa geografik ob'yektlar ataga nomlari o'zgartirila boshlandi. tarixiy nomlar tiklandi. qayta nomlandi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi geografik ob'yektlarni nomlash va qayta nomlash siyosatida ham burilish nuqtasi bo'ldi, toponimlarni milliyalashtirish harakati boshlandi. Hozirgi vaqtda toponimika faqat katta va yirik ob'yektlarning: tog'lar, o'rmonlar, vodiylar, vohalar. shaharlarning nomlarinigina emas, balki kichik ob'yektlarning - mahallalar, daralar, jarliklar, anhorlar, daryo irmoqlari, ariqlar va ko'llarning nomlarini ham o'rganmoqda. Joy nomlari, ya'ni toponimiya bir necha turga bo'linadi. Bular, gidronimiya

(yunoncha gidro - suv), ya'ni daryolar, ko'llar, dengizlar, soylar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'g'ozlar, sharsharalar nomlari: oronimiya (yunoncha oros – tog'), ya'ni yer yuzasining relef shakllari – tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari; oykonimiya (yunoncha oykos - uy), polinimiya (yunoncha polis - shahar) yoki urbanonomiya (lotincha urbos - shahar), ya'ni qishloq hamda shahar-larning nomlari. Bundan tashqari, turli xalq. urug'-aymoqnomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar (yunoncha etnos - xalq) deyiladi. Kishi ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antropotoponimlar (yunoncha antropos - odam) deb atash mumkin. XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan, kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jam'iyatlar tashkil etildi. Masalan. Angliyada 1923-yilda dunyoda birinchilardan bo'lib mamlakatdagi barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun Toponimika jamiyati tuzildi. Keyinchalik, G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Pol'sha va boshqa mamlakatlarda ham huddi shunday jam'iyatlar yoki guruhlar paydo bo'lgan edi. So'nggi 40—45-yil ichida Toponimika nazariy va amaliy asoslari ishlab chikildi, Toponimika sohasida bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bunda rus olimlaridan V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya, A. P. Dulzon, E. M. Murzayev, V. N. Toporov, O. N. Trubachev, o'zbek nomshunoslaridan H. Hasanov, E. Begmatov, T. Nafasov, S. Qorayev, 3. Do'simov va boshqalarning xizmatlari katta bo'ldi. O'zbekiston toponimiyasi 20-asrning 60-yillaridan ilmiy asosda o'rganila boshlandi: Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Margilon, Qo'qon, Buxoro, Boysun, Mirzacho'l, Shahrisabz, Nurota hududlaridagi joy nomlari tadqiq etildi, Toponimika ga oid bir necha lug'atlar, risola va monografiyalar nashr etildi. H. Hasanovning "Yer tili" (1977), S. Qorayevning "Geografik nomlar ma'nosi" (1978), 3. Do'simovning "Xorazm toponimlari" (1985), T. Nafasovning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati" (1988), N. Oxunovning "Joy nomlari ta'biri" (1994) va boshqa shular jumlasidandir. O'zbekiston hududida turkiy va eroniy tillar bilan aloqada bo'lgan hududlar

o'zining geografik joylashuvi tufayli O'rta Osiyo va Qozog'istonning boshqa mintaqalari toponimiyasining ko'pgina xususiyatlari bilan ajralib turadi. V. A. Juchkevichning fikricha, mamlakat hududida ikkita toponimik hudud kesishadi: 1) mahalliy murakkab tabaqalashtirilgan geografik terminologiya asosida toponimika shakllangan hudud va 2) gidronimiya bilan unchalik bog'liq bo'lmagan qadimiy toponimikaga ega bo'lgan hudud. O'rta Osiyo toponimiyasi dunyoning boshqa mintaqalaridan farqli o'laroq, daryolar o'z nomlarini shaharlardan olgan, boshqacha emas. O'zbekiston hududida O'rta Osiyoning ko'plab qadimiy madaniyat markazlari joylashgan bo'lib, ko'pgina o'zbek shaharlari ming yildan ortiq tarixga ega, bu esa ko'plab toponimlarning birlamchi manbalarini aniqlashni qiyinlashtiradi. Juchkevichning fikricha, O'zbekiston toponimiyasida 4 guruh nomlarni ajratib ko'rsatish mumkin, ammo ular asl toponimik qatlamlar xususiyatiga ega emas va mamlakat toponimiyasining butun xilma-xilligini qamrab olmaydi: qadimgi (aralash kelib chiqishi); eronlik; turkey; Rus.

Eng qadimiylariga Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz, Farg'ona va hokazo toponimlar kiradi. Shu bilan birga, ko'pgina qadimiy toponimlar haqida ularning lingvistik mansubligini aniqlash imkonini beradigan aniq baho berish hali ham mumkin emas. Masalan, Buxoro, Samarqand, Amul, Xiva va boshqalar).

Ilk o'rta asrlarda So'g'ddagi turkiy aholi 7-8 asrlarda turkiy nomlarga ega bo'lgan aholi punktlarining nomlari bilan tasdiqlanadi.

Eron toponimlarining katta qismi Qashqadaryo viloyati hududida to'plangan. Eron toponimiyasiga Dugob, Obikandi, Tuzab, Kitob va boshqalar misol bo'la oladi. Farg'ona viloyatida eroniy toponimlar turkiy toponimlar bilan qorishgan holda uchraydi. Turkiy toponimlardan Saryksu, Qorovultepa, Toshtepa, Oqqo'rg'on, Oltinko'l, Urmanbek, Kattaqo'rg'on, Katta-Qishloq va boshqalarni qayd etish mumkin. Ts. -D. Nominxonov, O'zbekiston toponimiyasida mo'g'ul tilidan olingan qatlam ham mavjud: masalan, Samarqand-Buxoro-Qarshi uchburchagida Nominxonov mo'g'ul tilidan 136 ta

toponimni sanab o'tgan.

Rus toponimlari O'zbekistonda toponimikaning eng yosh qatlamini tashkil qiladi. Ba'zi nomlar Rossiya imperiyasi davrida berilgan, asosiy qismi - Sovet davrida, bu toponimlarning ko'pchiligi o'sha davrga xos "mafkuraviy" belgilarga ega edi. Mustaqillik davrida rus tilidagi toponimlarning salmoqli qismi: Gorchakovo (hozirgi - Yangi Marg'ilon), Ursatievskaya (hozirgi - Xovost), Kuropatkino (hozirgi Lalmikor), Komsomolsk (hozirgi Malikrabort) va boshqalar nomini o'zgartirdi.

O'zbekiston toponimiyasidagi toponimik asoslarning boshqa mamlakatlardagi kabi guruhlarini ajratish mumkin.

I guruh toponimlari (hududning tabiiy sharoiti bilan bog'liq holda yuzaga kelgan): Qorabo'ir, Uzunbuloq, Toshquduq, Oqtepa, Qoraqodir ;

II guruh toponimlari (ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar asosida vujudga kelgan) - mahalliy xalqlar etnonimlari asosida vujudga kelgan Qoraqalpog'iston toponimlariga xos: Nukus, Chimboy, Qo'ng'iro't, Xodjeyli, Qipchoq, Mang'it ;

III guruh toponimlari (ob'ektning individual belgilarini tavsiflovchi): Katta-Qishloq, Olti-Ovul, Ko'l-Qishloq, Yangi-Qishloq, O'rta-Ovul ;

IV guruh toponimlari (otonim toponimlari, kishilarning ismlari va familiyalari haqidagi ma'lumotlar): Xo'ja-Muhammad, Qalanjara va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zohid Madrahimov. Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma) / «Navro'z» nashriyoti. -Toshken t, 2017

2. Juchkevich V.A. Umumiy toponimika. 2-nashr, tuzatilgan va kengaytirilgan. - Minsk: Oliy maktab, 1968. - 432 p.

3. Qoraqalpog'iston ASSR geografik nomlarini rus tiliga o'tkazish bo'yicha yo'riqnoma / Tuz.: G. I. Donidze; Ed. K. Abdimuratov. - M.: Nauka, 1976. - 28 b.

4. O'zbekiston SSR geografik nomlarini rus tiliga o'tkazish bo'yicha yo'riqnoma / Tuz.: G. I. Donidze; Ed. M. T. Teshaboev. - M., 1981. - 67 b.